

УДК 101

Р.І. Євдокименко, ст. викладач

Чернігівський національний технологічний університет, м. Чернігів, Україна

СУЧАСНІ ФІЛОСОФСЬКІ КОНЦЕПЦІЇ СУСПІЛЬНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ ТА ЇХ АКТУАЛЬНІСТЬ ДЛЯ УКРАЇНИ

Розглядаються основні філософські концепції суспільних перетворень щодо можливості моделювання перспективи соціально-економічного розвитку України.

Ключові слова: суспільний прогрес, поступ, об'єктивні закономірності, «перефаза», «констеляція», «критичний раціоналізм».

Рассматриваются основные философские концепции общественных преобразований в контексте возможностей моделирования социально-экономического развития Украины.

Ключевые слова: общественный прогресс, поступательность, объективные закономерности, «перефаза», «констелляция», «критический рационализм».

The philosophical concepts of the public transformations concerning the possibility of modelling the perspective of the social and economic development of Ukraine are studied.

Key words: social progress, forwardness, objective features, «perephase», constellation, critical rationalism.

У соціальній філософії по-різному вирішувались питання про основні чинники суспільно-історичного процесу. Як правило, пошук йшов у напрямку визначення певної єдиної детермінанти або «мотора» історії, чи то буде техніка, економіка, чи свідомість, пізнання.

Особливо гострими такі суперечності стають у кризові, перехідні періоди суспільної історії, коли минулі форми раціоналізації суспільного життя (держава, право, політика, філософія тощо) сприймаються «негідними», а майбутні форми – предмет фантазій «громадської думки» та мудрувань і довільних обіцянок вождів.

Україна нині перебуває в ситуації «переходу», де минуле і майбутнє переплетені, а нове, що пропонується, часто виявляється відновленням старого.

Якщо прослідкувати за науковими здобутками останнього періоду, включаючи дослідження та підходи західної філософії стосовно теорії так званого прогресивного розвитку, то можна констатувати, що суттєвих змін вона не зазнала і це при тому, що проблемами руху, розвитку, перетворень, трансформацій тощо не тільки в українській, але і в зарубіжній філософській думці належать до найскладніших і найважливіших.

Зміни, що відбуваються у світовому соціально-економічному контексті сучасності, є багатогранними та стрімкими, тому важливим для кожної країни є можливість не втратити зміст новітніх трансформаційних явищ і тенденцій, «вхопити» їх вчасно у всій сукупності та знайти у невизначеному просторі майбутнього принциповий для своєї країни набір альтернатив розвитку. «Світ на початку XXI століття не просто змінюється. Його змінюваність перетворилася на константу історичного процесу. Тепер навіть у вимірах повсякденного людського життя зміни починають переважати над спадкоємністю та сталістю. Уперше в історії людства покоління ідей і покоління речей змінюються у часі швидше за покоління людей» [3, с. 225], тому необхідним стає вчасне дослідження процесів «нової економіки». Але не менш важливим у такій ситуації стає з'ясування межі існуючих змін, не перебільшення значення новітніх впливів на Україну, тому через безладдя кризової ситуації люди прагнуть ясності, розуміння того, що їх очікує та на які перспективи їм слід сподіватися. Такий підхід змушує звертатися до

питань субстанції «межі» суспільного та світового буття, джерел та порядку його перетворень, пошуку тих суспільних сил, які б уміли і знали про те, як слід змінити життя людей на краще.

Актуальність зазначеного дослідження мотивується необхідністю, по-перше, вирішити історико-філософське питання узгодження сучасних світових і національних тенденцій розвитку з попередніми для того, щоб уявляти масштаби та питому вагу кожного направлення; по-друге, моделювання економічної перспективи тієї чи іншої країни стає неможливим поза вирішенням проблеми сутності самого процесу соціально-економічного розвитку її народу, який базується на традиціях, принципах національної господарської культури, специфічному поєднанні рушійних сил цього процесу, тому, як ніколи раніше, є важливим проведення спеціального філософсько-методологічного дослідження механізму соціально-економічних перетворень на теренах України. «На жаль, питання щодо новітньої теорії і методології, а тим більше ідеології реформаторського розвитку для сучасної вітчизняної науки залишається відкритим. Очевидно, останнє можна розглядати і як одну з причин глибокого кризового стану, що охопив український соціум в останнє десятиліття. Відсутність теорії – це не просто факт, з яким можна рахуватись чи не рахуватись, це реальна загроза і, водночас, індикатор можливих суспільних суперечностей, колізій, зіткнень» [1, с. 257]. Така складна ситуація українського теоретико-методологічного дискурсу виникла не в останнє десятиліття, а гальмувалася у своєму розвитку протягом всього ХХ ст.

Догматичні положення діалектичного й історичного матеріалізму стосовно економічної дійсності створювали парадоксальну ситуацію замкненого кола теоретико-методологічного рівня в радянський період розвитку гуманітарного знання. «Не керуючись найбільш загальними законами і принципами суспільного життя, а також економічними законами, не можна правильно зрозуміти та дослідити складний і різноманітний світ економічних процесів» [4, с. 35], – визначає відомий теоретик економічної науки радянського періоду І.П. Суслов. Продовжуючи свої міркування таким зауваженням, що «в економічній науці донині не приділяється достатньої уваги філософському осмисленню її проблем. Зрозуміло, що від економістів у першу чергу дійсно вимагають наукові рекомендації. Але економічна наука не менше повинна осмислювати досліджувані процеси в цілому, в їх складних взаємозв'язках з іншими сферами об'єктивного світу, в їх розвитку на подальшу перспективу. Крім того, вона покликана виявляти діалектичні суперечності та досліджувати можливі шляхи їх вирішення. Такі можливості для неї відкриває філософія», – цілком підтримуючи такий підхід, спостереження за практичними результатами розвитку економічних подій привели до висновку, що до зазначених методологічних порад не дуже прислухалися. Замикається коло теоретико-методологічних положень таким догматом: «У класовій спільноті будь-яка суспільна наука, у тому числі політична економія, має яскраво визначений класовий, партійний характер... Марксистсько-ленінська політична економія розглядає економічні відносини з позиції найбільш прогресивного класу суспільства – робітничого класу, який виражає в кінцевому рахунку інтереси всіх трудящих. Точка зору робітничого класу, яка заснована на діалектичному та історичному матеріалізмі, виступає виключно науковою, правильно відбиваючи процеси розвитку суспільства, що відповідає прогресивному руху історії», – як бачимо, при всьому бажанні вирішити окреслені проблеми з такими

методологічними підходами, в яких раціональне зерно затискається у «догматичні лати» партійності, абсолютно неможливо, що і було доведено історичним розвитком подій на постсоціалістичному просторі. Якщо прослідкувати за науковими здобутками останнього періоду, включаючи дослідження та підходи західної філософії стосовно теорії так званого прогресивного розвитку, то можна констатувати, що суттєвих змін вона не зазнала і це при тому, що проблеми руху, розвитку, перетворень, трансформацій тощо не тільки в українській, але і в зарубіжній філософській думці належать до найскладніших і найважливіших.

Найпопулярнішим на території України у XIX ст. стає запозичене класичне вчення про прогрес і розвиток, яке значною мірою розроблялося за рубежем Ф. Гегелем, К. Марксом та В. Леніним. Головне його положення передбачає «наукову» віру в пізнання універсальних «об'єктивних закономірностей» та «правильне» їх використання за допомогою законів діалектики, що в результаті обов'язково має привести до ідеального суспільного майбутнього(!). Крім того, пропонуються спроби провести певні аналогії між дослідженнями в різних сферах знання, наприклад, математичне вчення про прогресію Ж. Кондороса застосовують до тлумачення суспільних процесів: суспільні перетворення розглядаються як досягнення людського розуму, в умовах їх зростання і завдяки такому нагромадженню у світі обов'язково мають відбуватися позитивні зрушення. Спроби сучасних філософів подолати обмеженість класичного вчення про прогрес і розвиток також не дали теорії суттєвих результатів пошуку.

Зокрема, концепція «перефаз», яка розроблена Шпенглером, і концепція «різоми», що належить Дельзу і Гваттарі, пропонують пластичні та розмиті в часі перетворення, вони відмовляються від катастрофічності змін та об'єктивно визначених правил існування суспільства. У свою чергу, Адорно пропонує астрономічну ідею «констеляції», зміст якої полягає у відхиленні орбіт планет від розрахованих показників, тобто суспільство функціонує циклічно, але при цьому відбувається своєрідне сходження з орбіти його руху завдяки змінам функцій його частин. Представлені варіанти та деякі інші специфічні сучасні концепції суспільних перетворень свідчать про те, що пропонуються, як і раніше, схеми або методи мислення, яким надається універсальне значення, а не змістове наповнення, крім того, «не розробленість понятійно-символічного вираження і тлумачення світоперетворення в українській філософії, користування запозиченою без крайньої потреби термінологією зарубіжної філодокси, зрештою, викликає обезсмищення багатьох подій в Україні і поза її межами» [8, с. 229].

Аналізуючи сучасний рівень досліджень теорії про прогрес, розвиток і еволюцію, можна зробити висновок, що крім тлумачення в інших формах загальних положень про те, що все змінюється через закономірні фази розвитку і з часом стає більш цивілізованим, а майбутнє буде обов'язково краще, ніж попереднє існування людини і всієї цивілізації, нічого не змінилося. Але суспільства сьогодні вимушені разом з позитивними змінами у процесі розвитку брати до уваги чимало глобальних проблем негативного характеру: світові економічні диспропорції розвитку, тероризм і військові конфлікти та багато інших локальних та міжнародних проблем, які загрожують не те що розвитку або прогресу, а й загалом існуванню нашої цивілізації [2, с. 152].

Філософська концепція поступу дає можливість дослідити глибинні економічні процеси. Фактично вона є гносеологічним трактуванням економічного знання, вияв-

лення адекватності його сформульованих структур сучасним економіко-господарським реаліям, трансформаційним процесам як у світовому господарстві, так і в Українській державі.

Вперше ідея поступу зустрічається в такому старослов'янському творі, як «Ізборник» Святослава, де вона тісно пов'язується із «запліднюючою» взаємодією «єства», під яким розуміються начала всього існуючого. Внаслідок таких взаємодій утворюється поступ або «пошестя», який все «животворить, плоди помножуючи». При такому підході поступ розглядається як постійна творча властивість будь-якого «єства», через що унеможлиблюється однозначність його виміру. Саме в поступі як утворенні, а потім і перетворенні всіх речей у вихідні стихії, зосереджена «неосягнена таємниця» всього існування світу. Але як наукове вчення про перетворення соціальної історичної реальності започатковується з другої половини XVII ст. гуртом Чернігівських учених у складі Л. Барановича, І. Галятовського, І. Гізеля, Л. Крщоновича тощо. А вже більш чітко виражених теоретичних форм воно набуває тільки наприкінці XIX ст. у творах М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського тощо. Суспільним джерелом розвитку такого вчення на теренах України є спостереження за розмаїттям змін у людському існуванні, відсутність тотожності між буттям суспільства і держави, потрясіння у структурі соціальних станів: «Спочатку вчення про поступ виражалось метафоричним уподібненням історичного буття морю. Світ людей, неодноразово підкреслювали Л. Баранович та його однодумець І. Галятовський, – це море. Воно особливе тим, що в один і той же хронологічний час у різних частинах моря існують різні ситуації: десь пливають кораблі, а десь тонуть; десь штормить, а десь штиль ... Залишаючись тим самим, море єдине розмаїтими станами, перемішуванням вод, пластичне хаотичністю подій. Тому буття моря є неспинна метаморфоза, що виражена численними псевдоморфозами – штормами, штилями, змішуваннями (течіями) вод тощо» [8; 6]. Так ми спостерігаємо історичну реальність як світову метаморфозу людського роду, зміна поколінь, що продовжують відтворювати архетипи своєї культури та набувати потенціалу, який стимулює перетворення в діяльно-творчому бутті людської історії.

Враховуючи рівність всіх людей перед Небуттям, українські дослідники вважали, що відмінності між людьми проявляються не у сфері обмеження діяльності, а у сфері напластування народної культури, вираженням якої є ідея нації. Піднесення української думки на рівень осягнення світу через ідеї етноцентризму потребувало визнання специфіки культури і світової ролі різних націй. Воно стимулювало проблему способу самовизначення України серед світових національно-культурних та економічних центрів. Основні підходи при вирішенні цього питання розроблялися у соціальній філософії М. Драгоманова та І. Франка, який сформулював оригінальне вчення про поступ.

Поступ як загальна методологія визнає хронологічну одночасність етнокультурної мозаїчності буття будь-яких народів, і одним з його головних факторів є сфера економіко-господарської діяльності. «Звичайно, можна простежити еволюцію або, точніше, кілька еволюцій, що дотикаються одна до одної, стимулюють одна одну, навіть суперечать одна одній. Власне визнати, що існує не одна, а кілька економік. Та, яку переважно описують, – це так звана ринкова економіка, цебто механізм виробництва й обміну... Саме з цих ясних, навіть «прозорих» реальностей і з легко вловимих процесів, що їх плекають, і почав складатися понятійний апарат економічної науки. Отже, вона з само-

го початку замкнулася, обмеживши себе якимсь обраним полем зору й виключивши з розгляду всі інші.

Але ж під ринком простягається непрозора для погляду зона, яку часто важко спостерігати за браком достатнього обсягу історичних даних; це та елементарна базова діяльність, що простежується всюди й масштаби якої просто фантастичні. Цю широчезну зону на рівні ґрунту я назвав, за браком кращого визначення, матеріальним життям, або матеріальною цивілізацією. Двозначність такого виразу очевидна. Та я вважаю, ... що рано чи пізно знайдеться вдаліша вівіска для означення цієї інфраекономіки, цієї другої, неформальної половини економічної діяльності, цієї економіки самодостатності, обміну продуктів і послуг у дуже короткому радіусі», – такі погляди на життєустрій народу, його антропологічний підхід, визнання світу як субстанціонального плюралізму, його відкритість до змін і перетворень стають основою процесу економічного пізнання. У свою чергу, якщо здійснити теоретичний поділ процесу пізнання на вищий рівень, який здійснюється через функціональні ідеї, що визначають людський рід, та другий рівень, який ототожнює буття і мислення, що більше відповідає способу економічного пізнання, то можна констатувати, що вони практично не можуть збігатися з засадами пріоритетних на той час теорій про розвиток і прогрес. П. Юркевич писав з цього приводу, «думка... вся суть якої полягає в тому, щоб не стояти на одному місці, хоч би яким зручним воно не було» [9, с. 66]. Треба відзначити, що за радянських часів поняття «поступу» сприймалося як «повільність», а характер змін пов'язувався з показниками швидкості та обсягами, що знову включало його в стандартну систему розвитку та прогресу. Відкидалася головна антропоцентрична сутність цього процесу, яка полягає у вільному напрямку руху як окремої людини, так і цілого народу, такий процес не має єдиного світового начала і визначеного алгоритму повторюваності розвитку. Класична теорія розвитку і прогресу базується на об'єктивному характері законів перетворення, у той час як головною для людини є зовсім інша дилема: результати світоперетворень мають уособлювати позитивний чи негативний смисл її існування. «Світ перетворюється на краще чи на гірше для життя людей?» [6, с. 302], тому головними у процесі перетворень є не «матеріальні» або господарські показники, які можна певним чином зафіксувати, а стан соціального комфорту та моральне самопочуття людей.

Крім того, необхідно підкреслити, що розуміння світоперетворення як поступу спирається на той факт, що певні зрушення, які набувають загальносвітового або загально-суспільного значення, спочатку не мають всеохоплюючого характеру. Як зазначав І. Франко, поступ започатковується у якомусь одному місці, а потім у вигляді хвилі поширюється та охоплює різноманітні світові центри, які, у свою чергу, реагують створенням власних дійових хвиль, у результаті утворюється як світовий, так і суспільний «вир життя», що народжує нові і незвичні форми та явища, які неможливо було спрогнозувати заздалегідь. Цей процес не завжди носить лінійний характер і не вимагає, щоб у ньому вбачали прогресивний розвиток, він уособлює творчий підхід, а тому його наслідки можуть мати суперечливий характер як у структурі світу, так і в соціально-економічному бутті.

Поступ не може бути простим «запереченням заперечення», він переробляє наявний у світі стихійний і природний матеріал, основу існування якого утворюють квантово-енергетичні процеси, якими люди тільки почали оволодівати. Фактично, такий процес

описує принципи синергетики у сучасній науці, які демонструють виникнення порядку із хаосу. Проте у другій половині XIX ст. П. Куліш витлумачував таке явище у термінах «енергетики правди», тобто правду встановлює одна людина, а потім вона поширюється і стає надбанням багатьох людей.

Таким чином, поступ у соціально-економічній сфері буття суспільства має творчий, а тому непередбачуваний характер. Він пов'язаний із дослідницько-винахідницькою діяльністю, яка не піддається раціональному контролю і може рухатися в будь-якому напрямку: «вчення про поступ тривалий час розроблялося в українській філософії в основному у зв'язку із вирішенням людинознавчих питань, започаткованих ще в лоні міфопоетичних уявлень. Тобто вже у «Велесовій книзі», як зазначалося раніше, висловлюється думка про те, що світ у кожного народу («собісобства») свій, і кожний народ вирішує, як йому існувати серед і разом з іншими народами. Проте упродовж віків ця думка індивідуалізується і поступ починає витлумачуватися також як спосіб особистого перебування людини в суспільстві і світі» [8, с. 230]. Безпосередньо проблеми економічної структури та економічних перетворень у суспільстві перебували у центрі гуманітарних досліджень. Спираючись на аналіз факторів зростання суспільного продукту, еволюції та модифікації форм і видів господарської діяльності, науковці розробляли проблеми сутності соціального прогресу, основних рушійних сил економічного розвитку, напрямів соціалізації суспільства тощо. Особливої ваги ці проблеми набувають з середини XIX ст. у зв'язку з розвитком економічного монополізму та виникненням елементів державного регулювання процесів відтворення.

Еволюція ринкової економіки вільної конкуренції вела до суттєвої модифікації ознак товарного господарства, що передбачало переосмислення багатьох існуючих теоретичних положень, та на зміну уявленням класичної школи приходять системи неокласицизму, інституціоналізму тощо. Головним напрямом критики марксизму і водночас позитивної розробки економічної теорії (крім вчення про вартість та додаткову вартість) стало питання про структуру та тенденції економічного розвитку суспільства. У зв'язку з цим Туган-Барановський стверджував, що «форми людського суспільства плинні, мінливі і можуть різноманітно поєднуватися залежно від умов середовища... А історичне середовище безперервно змінюється під впливом неповторної ходи всесвітньої історії... Неймовірно, аби в якій би то сфері суспільного життя можна було встановити єдиний, незмінний та обов'язковий для всіх народів закон історичного розвитку» [5, с. 119-122]. Цілком слушно з позицій цілісності світу та різноманіття форм соціального прогресу М. Туган-Барановський пропонував оперувати поняттями не законів розвитку, а тенденціями, які можуть «і не стати дійсністю через відсутність необхідних умов». Однією з таких необхідних умов стає проблема змісту і тенденції розвитку відносин власності, що була поставлена у центр уваги вчених лише з появою соціалістичних ідей, в яких можливість створення суспільства нового типу пов'язується з ліквідацією інституту приватної власності. На початку століття для багатьох економістів в Україні очевидним фактом залишалось те, що за умов ускладнення структури господарчих одиниць на шляхах монополізації економіки, її акціонування, розвитку державного підприємництва рушійною силою економічного прогресу залишалися принципи приватної власності та ринкової конкуренції. «Досвід показує, що установка на «рівне відношення всіх трудівників до основних засобів виробництва» соціальної справедливості

вості не забезпечує. Більше того, вона веде до «зрівнялівки», яка нівелює індивідуальні прагнення, творчі здібності, активне ставлення людини до дійсності, а згодом призводить до соціальної напруги і конфронтації. Повернення до цивілізованої соціальної справедливості означає в цьому зв'язку організацію життя за пріоритетами, що виходять із вирішення проблем «власності» і «влади» в їх загальноісторичному, загальнолюдському розрізі. Будь-який інший підхід буде завжди наштовхуватися на «опір історії», боротьба з якою, мабуть, все-таки, завжди приречена» [1, с. 254], – рівний розподіл вбиває всякий потяг до творчої праці та гальмує поступ цивілізації. Розуміння того, що визначальним типом соціально-економічного поступу мають виступати відносини приватної власності, прийняті ідеї щодо історичної еволюції сучасного дослідникам господарського ладу. На формування таких поглядів українських науковців значний вплив справили ідеї нової німецької історичної школи та раннього інституціоналізму щодо необхідності державного регулювання економіки і доцільності соціальних реформ із метою мирного розв'язання властивих капіталізму суперечностей. Проблема суспільних перетворень, як бачимо, завжди містить глибокий світоглядно-філософський зміст, оскільки вона орієнтована на раціоналізацію невизначеного, що народжує нове знання, то ставлення до цієї проблеми сьогодні залишає її відкритою для обговорення.

Таким чином, аналіз соціально-економічних перетворень у будь-якій національній філософії пов'язаний із відповідями на запитання про символіко-інформаційні засоби культури, за допомогою яких певна національна філософія теоретично вибудовує образ економіко-господарського простору із властивим йому порядком змін. Українська філософія в цьому сенсі не відрізняється від інших і спирається на символіко-інформативні засоби та архетипи культури власного народу. «Як свідчить історія ХХ ст., «реформаторський шлях» перетворень у ряді країн Західної Європи і світу дав позитивні результати. Це означає, що він може бути дійовим і в інших умовах, зокрема, в наш час і для України. Важливо лише переосмислити теорію і методологію цього процесу, створити на цій основі відповідну ідеологію (політичну абетку перетворень), яка зосередить увагу на головному й тим самим дозволить уникнути прикрих помилок і підневільних збочень» [1, с. 257]. Тому евристична концепція поступу як національної методології створює можливість формування гіпотез і сценаріїв майбутнього розвитку вітчизняної економіки на основі дослідження оригінального механізму соціально-економічних перетворень в Україні.

Вчення про поступ не заперечує розвиток організмів, нових соціальних форм, наприклад, враховуються сучасні постмодерністські концепції «констеляції», «перезафазис», «різоми», «критичного раціоналізму» тощо, які теж пропонують своєрідні аспекти процесу перетворень, також враховується статистично-математична форма показників, але поступ визначає пріоритетність поліфонії начал, можливість їх взаємозв'язку в системі перетворень, враховує функціонування та вплив квантово-енергетичних процесів, тому головними стають такі принципи, як раціональність, волевиявлення, ставлення до питання свободи в інтелектуально-дослідній роботі представників нації, індивідуальна або колективна ініціатива самого народу в системі економіко-господарських зв'язків. Сенс філософії поступу полягає в тому, що вона є методологією позитивного зібрання національного розмаїтого й розпорошеного у таке творче ціле, що створює своє особливе буття, тому серед невизначеності сучасного економічного світу, господарських

ринкових подій та змін вона спирається, в першу чергу, на свободу волі людини. Створенням вчення про поступ українська соціальна філософія набуває рис відносної завершеності, до нього включається вчення про людину й пізнання, про начала і структуру звіту, які утворюють засади кожної національної філософії, а тлумачення економічних змін як поступу загалом відповідає антропоцентричному характеру української філософії та її системі архетипів.

Отже, специфіка сучасних концепцій суспільних перетворень свідчить про те, що вони орієнтуються не стільки на суспільне життя, скільки на пошук аналогій між природними і суспільними процесами або ж спираються на ті чи інші обмежені методи розуміння, яким надається універсальне значення. І тільки принцип поступу, який розроблено І. Франком, підкреслює складність, суперечливість, нелінійність, та нерівномірність суспільного процесу. І все це необхідно враховувати Україні на шляху розбудови суверенної сучасної держави.

Список використаних джерел

1. *Андрущенко В. П.* Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу / В. П. Андрущенко. – К. : ТОВ «Атлант ЮЕмСі», 2005. – 498 с.
2. *Герасимова Е. М.* Економічне знання у дискурсі становлення глобалізованого світу: соціально-філософський аналіз : монографія / Е. М. Герасимова. – Чернігів : ЧДІЕУ, 2008. – 336 с.
3. *Науково-освітній потенціал нації: погляд у ХХІ століття* / авт. кол. : В. Литвин (кер.), В. Андрущенко, А. Гуржій та ін. – К. : Навч. книга, 2004. – Кн. 3: Модернізація освіти. – 943 с.
4. *Суслов И. П.* Методология экономического исследования / И. П. Суслов. – 2 изд., перераб. – М. : Экономика, 1983. – 216 с.
5. *Туган-Барановський М.* Подчиняется ли история общества законам развития / М. Туган-Барановський // Новые идеи в экономике. – СПб., 1914. – Сб. 5. – 158 с.
6. *Франко І. Я.* Збір. творів : у 50-ти т. / І. Я. Франко ; АН УРСР, Ін-т філософії, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 1986. – Т. 45. – 574 с.
7. *Шевченко В. І.* Дружба з мудрістю або ключові проблеми української філософії (Теоретико-методологічний коментар до курсу філософії у ВНЗ) / В. І. Шевченко. – К. : Фоліант, 2007. – 244 с.
8. *Шевченко В. І.* Нарис філософської думки Чернігово-Сіверщини (ХІ – початок ХVІІ ст.) / В. І. Шевченко. – К. : Стило, 1999. – 93 с.
9. *Юркевич П. Д.* Вибране / П. Д. Юркевич ; упоряд. А. Г. Тихолаз ; пер. з рос. В. П. Недашковського. – К. : Абрис, 1993. – 397 с.